THE

ĀTMA-BODHA,

WITH ITS COMMENTARY;

ALSO THE

TATTWA-BODHA:

BEING

TWO TREATISES OF INDIAN PANTHEISM.

MIRZAPORE:

PRINTED FOR THE EDITOR, BY R. C. MATHER, SUPT.

AT THE ORPHAN SCHOOL PRESS.

1852.

श्रीमच्छङ्कराचार्यकृतत्वेन विख्यातोऽविज्ञातकर्तृकया

टीकया सहित

आत्मबोधः ।

तथाविज्ञातकर्तृकम्

तत्त्वबोधः ।

इत्येतद्वेदान्तप्रकरणद्वयं यन्मध्ये प्रथममेकादशमितादर्शपुस्तकसाहाय्येन द्वितीयं च पञ्चमितादर्शपुस्तकसाहाय्येनानेकपण्डितैः संशोध्य श्रीमद्वाराणसीस्थराजकीयपाठालयाध्यापकश्रीहालमहाशयैर्मुद्रणद्वारा प्रकाशितम् ।

मिर्जापुराख्यनगरेऽनाथमुद्रानामकयन्त्रशालायां मान्यश्रीमेथरमहाशयेन मुद्रितम् ।

ईसवीये १८५२ शके ।

॥ श्रीपरमेश्वरो जयति ॥

॥ आत्मबोधः ॥

शतमखपूजितपादं शतपथमनसोऽप्यगोचराकारम् ।
विकसितजलरुहनेत्रं सीतावामाङ्कमाश्रये रामम् ॥

इह खलु भगवान् शङ्कराचार्य उत्तमाधिकारिणां वेदान्तप्रस्थानत्रयं निर्माय तदवलोकनेऽसमर्थानां मन्दबुद्धीनामनुग्रहार्थं सर्ववेदान्तसिद्धान्तसङ्ग्रहमात्मबोधाख्यं प्रकरणं निर्दिदर्शयिषुः प्रतिजानीते ।

तपोभिः क्षीणपापानां शान्तानां वीतरागिणाम् ।
मुमुक्षूणामपेक्ष्योऽयमात्मबोधो विधीयते ॥ १ ॥

तपोभिरिति । कृच्छ्रचान्द्रायणनित्यनैमित्तिकोपासनाद्यनुष्ठानरूपैस्तपोभिः क्षीणानि पापानि रागाद्यन्तःकरणदोषा येषां तेषाम् । नित्यनैमित्तिकैरेव कुर्वाणो दुरितक्षयमिति वचनात् । अत एव शान्तानाम् । अक्षोभिताशयानाम् । वीतरागिणाम् । इहामुत्रार्थफलभोगविरागिणाम् । मुमुक्षूणाम् । संसारग्रन्थिभेदने कृतप्रयत्नानां यथोक्तसाधनसम्पन्नानाम् । अयमात्मबो-

धो विधीयते । विधिमुखेनावश्यकतया प्रतिपाद्यत इत्यर्थः ॥ १ ॥ ननु तपोमन्त्रकर्मयोगाद्यनेकसाधनेषु सत्सु मोक्षं प्रति बोध एव किमिति प्राधान्येनोच्यत इत्यत आह ।

बोधोऽन्यसाधनेभ्यो हि साक्षान्मोक्षैकसाधनम् ।
पाकस्य वह्निवज्ज्ञानं विना मोक्षो न सिध्यति ॥ २ ॥

बोध इति । तपोमन्त्रकर्मयोगादिसाधनानि परम्परया क्रमेण ज्ञानद्वारा मोक्षं साधयन्ति ज्ञानं तु स्वजन्ममात्रादेवाज्ञानं निःशेषं नाशयित्वा मुमुक्षुं स्वाराज्येऽभिषेचयति । अतोऽन्यसाधनेभ्यो ज्ञानस्य प्राधान्यमुक्तम् । तदेव दृष्टान्तेन द्रढयति । पाकस्येति । यथा लोके पचनक्रियायां काष्ठजलभाण्डादिसाधनेषु सत्स्वपि वह्निं विना पाको न सिध्यति तद्वज्ज्ञानं विना मोक्षो न सिध्यतीत्यर्थः ॥ २ ॥ ननु कर्मणां विचित्रशक्तिमत्त्वात् कर्मैवाज्ञानं नाशयिष्यति किमात्मज्ञानेनेत्याशङ्क्य कर्माज्ञानयोर्विरोधाभावान्नैवमित्याह ।

अविरोधितया कर्म नाविद्यां विनिवर्तयेत् ।
विद्याविद्यां निहन्त्येव तेजस्तिमिरसङ्घवत् ॥ ३ ॥

अविरोधीति । कर्मणोऽविद्याविरोधाभावात् कर्माज्ञानं नाशयितुं नोत्सहते विद्या तु प्रकाशरूपत्वादन्धं तमस्तेजःपुञ्ज इव नाशयितुं

समर्थेत्यर्थः ॥ ३ ॥ ननु प्रतिशरीरमात्मा परिच्छिन्न एवोपलभ्यते कथमस्य कैवल्यमित्यत्राह ।

परिच्छिन्न इवाज्ञानात् तन्नाशे सति केवलः ।
स्वयं प्रकाशते ह्यात्मा मेघापायेंऽशुमानिव ॥ ४ ॥

परिच्छिन्न इति । परिपूर्णस्याद्वितीयस्यात्मनोऽज्ञानपरिकल्पितोच्चावचशरीराध्यासकृतं परिच्छिन्नत्वमविवेककृतमेव न तु तत्त्वदृष्ट्या । अतो विवेकज्ञानेनाविवेकहानादात्मा केवल एव प्रकाशते मेघावरणाभावे भानुवदित्यर्थः ॥ ४ ॥ नन्वात्मनोऽद्वैतसिद्धिरयुक्ता वृत्तिज्ञानेन द्वैतसिद्धेरित्यत आह ।

अज्ञानकलुषं जीवं ज्ञानाभ्यासाद्विनिर्मलम् ।
कृत्वा ज्ञानं स्वयं नश्येज्जलं कतकरेणुवत् ॥ ५ ॥

अज्ञानेति । अज्ञानकार्यभूतैरहमादिभिः कलुषीकृतं कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यभिमानिनं जीवं ज्ञानं कर्तृ ज्ञानाभ्यासाद्विनिर्मलं कृत्वा चिरकालाभ्यासवशादज्ञानहननद्वारा तत्कार्यान्तःकरणादिकं निःशेषं नाशयित्वा स्वयमपि नश्यति । अज्ञानकार्यत्वात् तद्वृत्तेः । तत्र प्रतिबिम्बितं ज्ञानमात्माभासत्वादात्मन्येवैकीभवति । तदानीमद्वय एवात्मा प्रकाशते । यथा कतकरेणुराविलं जलं निर्मलं कृत्वा स्वयमपि नश्यति तद्वदित्यर्थः ॥ ५ ॥ नन्वपरोक्षतया-

नुभूयमानस्य संसारस्य कथमत्यन्तमसत्त्वं प्रत्यक्षविरुद्धमित्याशङ्क्य स्वप्नदृष्टान्तेनास्य मिथ्यात्वं साधयति ।

संसारः स्वप्नतुल्यो हि रागद्वेषादिसङ्कुलः ।
स्वकाले सत्यवद्भाति प्रबोधेऽसत्यवद्भवेत् ॥ ६ ॥

संसार इति । रागद्वेषादिभिः सङ्कुलायमानः संसारः स्वकाले स्वस्य कारणभूताज्ञाने स्थिते सति तावन्मिथ्याभूतोऽप्ययं संसारः सन्निवाभाति । प्रबोधे सति वाक्यश्रवणादात्मज्ञानोत्पत्तावसन्निव भवति । तत्र दृष्टान्तः स्वप्नतुल्य इति । स्वप्नो हि यावन्निद्रानुभूयते तावन्मिथ्याभूतोऽपि सत्य इव भाति प्रबोधे निद्रानाशे सति मिथ्या तद्वदित्यर्थः ॥ ६ ॥ जगन्मिथ्यात्वमेव दृष्टान्तान्तरेण द्रढयति ।

तावत् सत्यं जगद्भाति शुक्तिकारजतं यथा ।
यावन्न ज्ञायते ब्रह्म सर्वाधिष्ठानमद्वयम् ॥ ७ ॥

तावदिति । यथा नीलपृष्ठत्रिकोणादि शुक्तिशकलविशेषज्ञानं यावन्नोत्पद्यते तावद्रजतज्ञानं सत्यमेवानुभूयते तथा सर्वाधिष्ठानभूतं सच्चिदानन्दाद्वयं ब्रह्म यावन्न ज्ञायते साक्षान्नानुभूयते तावज्जगत् संसारः सत्य इव भ्रान्त्या दृश्यत इत्यर्थः ॥ ७ ॥ सर्वं दृश्यं प्रपञ्चजातं ब्रह्मण्येव मायाकल्पितमिति प्रतिपादयति ।

सच्चिदात्मन्यनुस्यूते नित्ये विष्णौ प्रकल्पिताः ।
व्यक्तयो विविधाः सर्वा हाटके कटकादिवत् ॥ ८ ॥

सच्चिदिति । सत्यज्ञानानन्दात्मनि सर्वानुस्यूते नित्ये विष्णौ व्यापके ब्रह्मणि सर्वाः स्थावरजङ्गमरूपा विविधा अपि व्यक्तयो हेम्नि कटकमुकुटादय इव कल्पिता एव । ब्रह्मण्यभिन्ना इत्यर्थः ॥ ८ ॥ उक्तमर्थमाकाशदृष्टान्तेन द्रढयति ।

यथाकाशो हृषीकेशो नानोपाधिगतो विभुः ।
तद्भेदाद्भिन्नवद्भाति तन्नाशादेकवद्भवेत् ॥ ९ ॥

यथेति । हृषीकेशो मनःप्रभृतिसर्वेन्द्रियप्रवर्तको नियामको वा विभुः सर्वगतः परमेश्वरः स्वमायया परिकल्पितनानाविधोपाधिषु प्रतिबिम्बितः सन् नानेव भाति । तन्नाशे सति ब्रह्मात्मैक्यज्ञानेन तेषां मायया परिकल्पितदेहाद्युपाधीनां नाशे सति केवलमेकवद्भाति । यथैक एवाकाशो घटमठाद्युपाधिषु नानाविधो भवत्युपाधिलयादेकवद्भवति तद्वदित्यर्थः ॥ ९ ॥ ननु सर्वदेहेषु तत्तज्जात्यादिभिरनुबद्धस्य कथं नित्यमुक्तत्वमुच्यते तत्राह ।

नानोपाधिवशादेव जातिनामाश्रमादयः ।
आत्मन्यारोपितास्तोये रसवर्णादिभेदवत् ॥ १० ॥

नानोपाधीति । पूर्वोक्तनानोपाधिवशादेवात्मनि जातिनामा-

अमादय आरोपिता मायाकल्पिता न तु स्वतः । यथा स्वभावमधुरं जलं कटुतीक्ष्णमधुराम्लरक्तपीतादिद्रव्योपेतं सत् तत्तद्रूपं भवति न तु स्वरूपेण तद्वदित्यर्थः ॥ १० ॥ आत्मनोऽविद्यापरिकल्पितोपाधिचयमध्ये स्थूलोपाधिमाह ॥

पञ्चीकृतमहाभूतसम्भवं कर्मसञ्चितम् ।
शरीरं सुखदुःखानां भोगायतनमुच्यते ॥ ११ ॥

पञ्चीति । पञ्चानां भूतानां प्रत्येकं द्विधा विभज्य तत्रैकैकमर्द्धं चतुर्धा विभज्य स्वांशं परित्यज्य तेषु योजनं पञ्चीकरणम् । एवं पञ्चीकृतेभ्यः स्थूलपृथिव्यादिमहाभूतेभ्यः सम्भवो यस्य तत् प्रारब्धकर्मभिः सञ्चितं रचितं स्थूलं शरीरं सुखदुःखानां भोगायतनं भोगस्थानं प्रत्यगात्मन इति ॥ ११ ॥ सूक्ष्मोपाधिमाह ।

पञ्चप्राणमनोबुद्धिदशेन्द्रियसमन्वितम् ।
अपञ्चीकृतभूतोत्थं सूक्ष्माङ्गं भोगसाधनम् ॥ १२ ॥

पञ्चेति । पञ्च प्राणा एकस्यैव महाप्राणस्य पञ्च वृत्तयः । ज्ञानेन्द्रियकर्मेन्द्रियभेदेनेन्द्रियाणि दश । मनःशब्देन सङ्कल्पविकल्पात्मिकान्तःकरणवृत्तिः । बुद्धिर्निश्चयात्मिका । एतैः संयुक्तमपञ्चीकृतभूतोत्थं सूक्ष्मभूतजातं सूक्ष्माङ्गं लिङ्गशरीरं सुखदुःखभोगसाधनमित्यर्थः ॥ १२ ॥ तृतीयं कारणोपाधिमाह ।

अनाद्यविद्यानिर्वाच्या कारणोपाधिरुच्यते ।
उपाधित्रितयादन्यमात्मानमवधारयेत् ॥ १३ ॥

अनादीति । सदसद्भ्यामनिर्वाच्याविद्यानादिभूता कारणोपाधिरुच्यते । सा च समष्टिव्यष्टिभेदेन स्थूलसूक्ष्मप्रपञ्चयोः कारणभूतत्वात् कारणोपाधिरुच्यते । उपाधिचयकथने प्रयोजनमाह । उपाधित्रितयादन्यमिति । तस्माद्भिन्नमात्मानमवधारयेज्जानीयादित्यर्थः ॥ १३ ॥ नन्वन्नमयादिकोशेषु व्याप्य तत्तन्मयतया स्थितस्य कुतो नित्यत्वमुच्यत इत्याशङ्क्याह ।

पञ्चकोशादियोगेन तत्तन्मय इव स्थितः ।
शुद्धात्मा नीलवस्त्रादियोगेन स्फटिको यथा ॥ १४ ॥

पञ्चकोशेति ॥ अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमयाः पञ्च कोशाः । आदिशब्देन क्षुत्पिपासादिग्रहणम् । एतैर्योगेन मिथ्यातादात्म्येन तत्तन्मय इव स्थित आत्मा शुद्धो न तु तेषु वस्तुतो रञ्जितः । वेदोऽपि स वा एष पुरुषोऽन्नरसमय इत्यादिभिः सूक्ष्मवस्तुदर्शनार्थमेवोपाधिस्थं ब्रह्म सूचयति न तु तत्त्वदृष्ट्या । यथा निर्मलः स्फटिको नीलपीतादियोगेन तत्तन्मय इव भाति वस्तुतो नास्ति तै रञ्जनात् तद्वदित्यर्थः ॥ १४ ॥ असङ्गात्मस्वरूपज्ञानविवेचनप्रकारमाह ।

वपुस्तुषादिभिः कोशैर्युक्तं युक्त्यावघाततः ।
आत्मानमान्तरं शुद्धं विविच्यात् तण्डुलं यथा ॥ १५ ॥

वपुरिति । पञ्चकोशैस्तावदात्मनि स्थितं वपुः स्थूलं शरीरं तुषादिभिर्युक्तं तण्डुलमिव युक्त्यावघाततोऽवहननाच्छुद्धमात्मानं तण्डुलमिव विविच्याद्विवेकेन जानीयात् । अयं स्थूलदेहोऽपि नात्मा भूतकार्यत्वाद्घटवत् सूक्ष्मदेहोऽपि नात्मा देहत्वात् स्थूलदेहवदित्यनुमानादिना तेभ्यः कोशेभ्यो भिन्नमात्मानं विविच्य जानीयादित्यर्थः ॥ १५ ॥ नन्वात्मा सर्वगतस्तर्हि किं सर्वत्र सर्वैर्न दृश्यत इत्यत्राह ।

सदा सर्वगतोऽप्यात्मा न सर्वत्रावभासते ।
बुद्धावेवावभासेत स्वच्छेषु प्रतिबिम्बवत् ॥ १६ ॥

सदेति । आत्मा सर्वगतोऽपि सर्वत्र व्याप्य स्थितोऽपि जडैर्बहिःप्रवृत्ताक्षैर्न प्रकाश्यते । रागादिभिरविद्धायां बुद्धावेवावभासते न सर्वत्र । यथा प्रतिबिम्बः स्वच्छेष्वेव दर्पणादिषु दृश्यते नान्यत्र तद्वदित्यर्थः ॥ १६ ॥ देहे स्थितस्याप्यात्मन औदासीन्यं राजदृष्टान्तेनाह ।

देहेन्द्रियमनोबुद्धिप्रकृतिभ्यो विलक्षणम् ।
तद्वृत्तिसाक्षिणं विद्यादात्मानं राजवत् सदा ॥ १७ ॥

देहेति । देहेन्द्रियमनोबुद्धिप्रकृतिभ्यो ,जडपरिणामिदृश्येभ्यो

विलक्षणं शुद्धात्मानं तत्तद्वृत्तीनां साक्षितया स्थितं यथा राजा स्वनगरेषु स्थितेषु मन्त्रिषु वर्तमानेषु स्वयं साक्षितया पश्यन् तिष्ठति तद्वदेव विद्याज्जानीयादित्यर्थः ॥ १७ ॥ नन्वात्मनोऽविकारित्वमयुक्तं सर्वदा व्यापारवान् दृश्यते तत्राह ।

व्यापृतेष्विन्द्रियेष्वात्मा व्यापारीवाविवेकिनाम् ।
दृश्यतेऽभ्रेषु धावत्सु धावन्निव यथा शशी ॥ १८ ॥

व्यापृतेष्विति । इन्द्रियादिषु स्वस्वविषयेषु व्यापृतेषु प्रवृत्तेषु सत्स्वात्मा व्यापारीवाविवेकिनां गुरुशास्त्राद्युपदेशरहितानां दृश्यते न तु तत्त्वदृशाम् । यथा मेघखण्डेषु वायुवशाद्धावत्सु चन्द्रोऽपि धावतीव लौकिकैर्दृश्यते न तु चन्द्रमा धावति तथात्मापीत्यर्थः ॥ १८ ॥ ननु देहेन्द्रियमनोबुद्धयोऽपि सचेतना दृश्यन्ते किमात्मचैतन्येन तत्राह ।

आत्मचैतन्यमाश्रित्य देहेन्द्रियमनोधियः ।
स्वकीयार्थेषु वर्तन्ते सूर्यालोकं यथा जनाः ॥ १९ ॥

आत्मचैतन्येति । नित्यज्ञानस्वरूपमात्मचैतन्यमाश्रित्य देहेन्द्रियमनोबुद्ध्यादयः स्वकीयार्थेषु वर्तन्ते । यथा जनाः प्राणिनः सूर्यप्रकाशमाश्रित्य स्वविषयेषु स्वव्यापारेषु व्यवहरन्ति । अतश्चैतन्यं ज्ञानमात्मन एव देहेन्द्रियादयस्तु सर्वे जडा इत्यर्थः ॥ १९ ॥ नन्वहं जातोऽस्मि बाल्यकौमाराद्यवस्थामनुभवामि पश्यामीत्याद्यनवरत-

मनुभूयमानस्यात्मनः कथमविकारित्वमुच्यत इत्यत आह ।

देहेन्द्रियगुणान् कर्माण्यमले सच्चिदात्मनि ।
अध्यस्यन्त्यविवेकेन गगने नीलतादिवत् ॥ २० ॥

देहेन्द्रियेति । देहेन्द्रियमनोबुद्धिधर्मांश्च गुणांश्च सत्त्वादीन् कर्माणि कर्मेन्द्रियव्यापारान् मिथ्यातादात्म्येन स्थितेऽमले निर्मलेऽसङ्गरूपे सच्चिदात्मके परमात्मन्येतत् सामीप्यादविवेकतोऽध्यस्यन्ति । यथा गगने नीलतादि । अतस्त आत्मधर्मा न सम्भवन्ति । अपितु देहादिधर्मा एवेत्यर्थः ॥ २० ॥ ननु कर्तृत्वभोक्तृत्वादिकमात्मन्यनवरतमनुभूयमानत्वाद्दुर्वारमित्याशङ्क्य तदपि तथैव मिथ्येत्याह ।

अज्ञानान्मानसोपाधेः कर्तृत्वादीनि चात्मनि ।
कल्प्यन्तेऽम्बुगते चन्द्रे चलनादि यथाम्भसः ॥ २१ ॥

अज्ञानेति । अज्ञानवशान्मानसो य उपाधिरहङ्कारस्तस्यैव कर्तृत्वादयो धर्मास्ते त्वज्ञानवशादात्मनि कल्प्यन्ते । यथाम्भसश्चलनादिकमम्बुनि प्रतिबिम्बिते चन्द्रमस्यविवेकतः कल्प्यन्ते तद्वदात्मनीत्यर्थः ॥ २१ ॥ रागेच्छासुखदुःखादीनात्मधर्मान् मन्यन्ते वैशेषिकादयस्तान् निराकरोति ।

रागेच्छासुखदुःखादि बुद्धौ सत्यां प्रवर्तते ।
सुषुप्तौ नास्ति तन्नाशे तस्माद्बुद्धेस्तु नात्मनः ॥ २२ ॥

रागेति । रागेच्छासुखदुःखप्रयत्नादिकं सर्वं बुद्धेरेव न त्वात्म-

नः । जाग्रत्स्वप्नयोर्बुद्धौ सत्यां प्रवर्तते सुषुप्तौ तस्या बुद्धेर्नाशे कारणे लये न च प्रवर्तते तस्माद्बुद्धेरेव धर्मो न त्वात्मन इति ॥ २२ ॥ ननु तर्ह्यात्मा कीदृक्स्वभाव इत्याशङ्क्यात्मस्वभावमुपदिशति ।

प्रकाशोऽर्कस्य तोयस्य शैत्यमग्नेर्यथोष्णता ।
स्वभावः सच्चिदानन्दनित्यनिर्मलतात्मनः ॥ २३ ॥

प्रकाशेति । यथा प्रकाश एवार्कस्य स्वभावस्तोयस्य शैत्यमग्नेरुष्णता तथात्मनोऽपि सच्चिदानन्दनित्यनिर्मलता स्वभावः स्वरूपमित्यर्थः ॥ २३ ॥ ननु यद्यविकार्यात्मा तर्हि जानामीति प्रत्ययः कथमित्यपेक्षायामाह ।

आत्मनः सच्चिदंशश्च बुद्धेर्वृत्तिरिति द्वयम् ।
संयोज्य चाविवेकेन जानामीति प्रवर्तते ॥ २४ ॥

आत्मन इति । प्रत्यगात्मनः सच्चिदंशश्चांश इवांश आत्माभासो बुद्धेर्वृत्तिश्चैतद्द्वयमविवेकेन संयोज्यासङ्गस्यात्मनः केनापि संयोगो नास्त्येव तथाप्यज्ञानवशान्मेलनं सम्भाव्य जानामीति प्रत्ययोऽहङ्कारवृत्तिः प्रवर्तते तत्केवले प्रत्यगात्मनि कश्चिद्विकारो नास्तीति भावः ॥ २४ ॥ एतदेव स्पष्टयति ।

आत्मनो विक्रिया नास्ति बुद्धेर्बोधो न जात्विति ।
जीवः सर्वमलं ज्ञात्वा कर्ता द्रष्टेति मुह्यति ॥ २५ ॥

आत्मन इति । आत्मा स्वभावादेव विकारशून्यो बुद्धेः कदाचिदपि बोधशक्तैव नास्ति जडत्वात् तथापि जीवः साभासाहङ्कारः सर्वं साभासान्तःकरणवृत्तीनां तप्तायःपिण्डवदेकत्र सङ्गतमेवमजानन्नयं ज्ञात्वा देहेन्द्रियादिकमहमिति विचार्याहं कर्ताहं द्रष्टेति मुह्यति भ्रान्तो भवतीत्यर्थः ॥ २५ ॥ आत्मा स्वयमेव स्वस्मिन्नविवेकेनान्यधर्मानारोप्य बिभेतीत्याह ।

रज्जुसर्पवदात्मानं जीवं ज्ञात्वा भयं वहेत् ।
नाहं जीवः परात्मेति ज्ञातश्चेन्निर्भयो भवेत् ॥ २६ ॥

रज्ज्विति । यथा मन्दान्धकारादौ विकाररहितरज्ज्वादौ सर्पाद्यारोपणं कृत्वा भयं कम्पादिकं वहेदेवमात्मापि स्वस्मिन् जीवत्वमारोप्य सद्वितीयं परिच्छिन्नं ज्ञात्वा भयदुःखसागरे मग्नो भवति । यदा शास्त्राचार्यप्रसादेन शास्त्रार्थज्ञानमुत्पन्नं भवति तदा विवेकचक्षुषा स्वात्मानमखण्डानन्दज्ञानैकरूपं सम्पश्येत् ततो नाहं जीवः परमात्माहमिति ज्ञात्वा भयदुःखादिरहितः सुखी भवेत् ॥ २६ ॥ नन्वात्मात्यन्तसामीप्यकैर्बुद्धिमनोऽहङ्कारादिभिः कथं नावलोक्यते न ज्ञायते तत्राह ॥

आत्मावभासयत्येको बुद्ध्यादीनीन्द्रियाणि च ।
दीपो घटादिवत् स्वात्मा जडैस्तैर्नावभास्यते ॥ २७ ॥

आत्मेति । आत्मा केवल एव सन्नपि बुद्धिमनोऽहङ्कारादीनवभासयति तैर्जडैर्मनश्चक्षुरादिभिर्नावभास्यते । यथैक एव दीपो घटादीन् सर्वानपि प्रकाशयति प्रकाशितैर्घटादिभिर्नावभास्यते तद्वदित्यर्थः ॥ २७ ॥ नन्वात्मा बुद्ध्यहङ्कारादिभिर्यदि नावभास्यते तर्ह्यात्मज्ञाने ज्ञानान्तरेण भवितव्यमित्याशङ्क्य नेत्याह ॥

स्वबोधे नान्यबोधेच्छा बोधरूपतयात्मनः ।
न दीपस्यान्यदीपेच्छा यथा स्वात्मप्रकाशने ॥ २८ ॥

स्वबोधेति । आत्मनो बोधरूपत्वात् स्वबोधे नित्ये सति तस्यात्मनो बोधाय ज्ञानाय ज्ञानान्तरापेक्षा नास्त्येवानुभवस्वरूपत्वात् । यथा दीपस्य स्वप्रकाशने दीपान्तरापेक्षा नास्ति तद्वदित्यर्थः ॥ २८ ॥ ननु यदि बुद्ध्यादिभिरात्मा ज्ञेयो न भवेत् तर्ह्यात्मज्ञान उपायान्तरं वक्तव्यं स उपायः क इत्यत्राह ॥

निषिध्य निखिलोपाधीन् नेति नेतीति वाक्यतः ।
विद्यादैक्यं महावाक्यैर्जीवात्मपरमात्मनोः ॥ २९ ॥

निषिध्येति । अथात आदेशो नेति नेतीत्यतन्निरसनात्मकैर्वेदवाक्यैर्निखिलोपाधीन् निषिध्यानात्मत्वेन ज्ञात्वा तत्त्वमस्ययमात्मा

ब्रह्म तदहमित्यादिवाक्यैर्लक्षणया ब्रह्मात्मैक्यज्ञानं विद्यात् प्राप्नुयादनेन प्रकारेण जानीयादित्यर्थः ॥ २९ ॥ आत्मस्वरूपज्ञानेऽतन्निरसनाभावे का नः क्षतिरित्याशङ्क्यातन्निरसनाभाव आत्मा ज्ञातुमशक्यो यथा नायं सर्प इत्यारोपितस्यापाकरणाभावे रज्जुज्ञानं नोत्पद्यते तद्वदनात्मनिरसनाभावे नात्मा ज्ञातव्य इत्याशयेनाह ॥

आविद्यकं शरीरादि दृश्यं बुद्बुदवत् क्षरम् ।
एतद्विलक्षणं विद्यादहं ब्रह्मेति निर्मलम् ॥ ३० ॥

आविद्यकमिति । देहेन्द्रियादि सर्वं दृश्यजातमाविद्यकं दृश्यत्वाद्बुद्बुदवत् । क्षरं नश्वरम् । एतद्विलक्षणं निर्मलं निरुपाधिकं नित्यमेकं सच्चिदानन्दात्मकं ब्रह्मैवाहमस्मीति विद्यात् ततः कृतकृत्यो भवतीत्यर्थः ॥ ३० ॥ एवमुक्तरीत्यात्मानमद्वयानन्दं वाक्यार्थज्ञानेनापरोक्षतया ज्ञात्वा स्वानुभवावष्टम्भेन स्वात्मन्यवात्मज्ञानमननप्रकारमाह पञ्चभिः श्लोकैः ।

देहान्यत्वान्न मे जन्मजराकार्श्यलयादयः ।
शब्दादिविषयैः सङ्गो निरिन्द्रियतया न च ॥ ३१ ॥

देहेति । देहान्यत्वाज्जडदृश्यत्वादिस्वभावस्थूलशरीरादन्यत्वान्मे जन्मजराकार्श्यलयादयो न सन्ति । इन्द्रियादिभिरसङ्ग-

त्वान्मे शब्दादिविषयैर्भोगैः सङ्गोऽनुभवो नास्त्येव ॥ ३१ ॥

अमनस्त्वान्न मे दुःखरागद्वेषभयादयः ।
अप्राणो ह्यमनाः शुभ्र इत्यादिश्रुतिशासनात् ॥ ३२ ॥

अमनस्त्वादिति । कथमिन्द्रियप्राणमनसामभावस्तवेत्याशङ्क्य श्रुतिं प्रमाणयति । अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात् परतः परः । एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुर्ज्योतिरापश्च पृथिवी विश्वस्य धारिणी । स्पष्टोऽर्थः ॥ ३२ ॥ गुरुप्रसादात् स्वानुभवसिद्धमर्थं चाभिनयति निर्गुण इत्यादिभिस्त्रिभिः श्लोकैः ।

निर्गुणो निष्क्रियो नित्यो निर्विकल्पो निरञ्जनः ।
निर्विकारो निराकारो नित्यमुक्तोऽस्मि निर्मलः ॥ ३३ ॥

अहं निर्गुणो बुद्ध्याद्यभावात् । निष्क्रिय इन्द्रियाद्यभावात् । नित्योऽपक्षयाभावात् । निर्विकल्पः सङ्कल्पाभावात् । निरञ्जनोऽसङ्गत्वात् । निर्विकारः षोडशकलात्मकलिङ्गदेहशून्यत्वात् । निराकारो निरवयवत्वात् । नित्यमुक्तो बन्धाभावात् । निर्मलोऽविद्यातत्कार्यरहितत्वात् ॥ ३३ ॥ ननु पूर्वोक्तैर्हेतुभिरेवंविशिष्टस्वरूपमज्ञामिषमित्युक्ते तत् किंविशिष्टमित्याशङ्क्याह ।

अहमाकाशवत् सर्वबहिरन्तर्गतोऽच्युतः ।
सदा सर्वसमः शुद्धो निःसङ्गो निर्मलोऽचलः ॥ ३४ ॥

अहमाकाशेति । अहमाकाशवत् सर्वस्य दृश्यजातस्य बहिरन्तर्गतोऽच्युतश्च्युतिरहितः सदा सर्वसमो विषमेष्वपि समो व्याप्य स्थितस्तथा शुद्धो निर्लेपो निःसङ्गो देहादिसङ्गरहितोऽसङ्गो ह्ययं पुरुष इति श्रुतेः । निर्मलो मायामलादिरहितोऽचलः पूर्णस्य चलनाभावात् ॥ ३४ ॥

नित्यशुद्धविमुक्तैकमखण्डानन्दमद्वयम् ।
सत्यं ज्ञानमनन्तं यत् परं ब्रह्माहमेव तत् ॥ ३५ ॥

नित्येति । एकमखण्डानन्दं द्वितीयाभावादद्वयं सत्यं ज्ञानमनन्तं यत् परं ब्रह्मेति श्रुत्या प्रतिपाद्यते तत् परं ब्रह्मैवाहमस्मीति स्वरूपतत्त्वं कथितम् ॥ ३५ ॥ पूर्वश्लोकोक्तमननं चिरकालाभ्यस्तं सत् पुरुषार्थं साधयतीत्याह ।

एवं निरन्तरं कृत्वा ब्रह्मैवास्मीति भावना ।
हरत्यविद्याविक्षेपान् रोगानिव रसायनम् ॥ ३६ ॥

एवमिति । एवमुक्तप्रकारेण ब्रह्मैवाहमस्मीति नैरन्तर्येण चिरकालाभ्यस्ता भावनाविद्याकृतचित्तविक्षेपान् निःशेषतो नाशयति । यथा रसायनमौषधं चिरकालसेवितं सद्रोगान् निःशेषतो नाशयति तद्वदित्यर्थः ॥ ३६ ॥ ब्रह्मानुसन्धाने साधननियमानाह ।

विविक्तदेश आसीनो विरागो विजितेन्द्रियः ।
भावयेदेकमात्मानं तमनन्तमनन्यधीः ॥ ३७ ॥

विविक्तेति । विविक्तदेशे जनसम्बाधवर्जितदेश आसीनः सुखमुपविष्टो विरागः सर्वत्र गताभिलाषोऽत एव विनिर्जितानीन्द्रियाणि येन सः । तमनन्तमपरिच्छिन्नमेकमद्वयमात्मानमनन्यधीर्ब्रह्मण्येव स्थिता निश्चयात्मिका बुद्धिर्यस्य तादृशो भावयेत् ॥ ३७ ॥ ननु दृश्यप्रपञ्चे जाग्रति कथमेकत्वभावनासम्भव इत्यत आह ।

आत्मन्येवाखिलं दृश्यं प्रविलाप्य धिया सुधीः ।
भावयेदेकमात्मानं निर्मलाकाशवत् सदा ॥ ३८ ॥

आत्मनीति । अखिलं दृश्यजातं सुधीः शुद्धान्तःकरणः सन् शुद्धया धियात्मन्येव समाधिसमये प्रविलाप्य प्रकर्षेण नाशयित्वा तदा द्वितीयाभावादेकमात्मानं सदा ज्योत्स्नाकाशवद्भावयन्नवतिष्ठेत ॥ ३८ ॥ परमार्थदर्शिमुनिर्नामरूपवर्णादिकं सर्वं विहाय परिपूर्णज्ञानानन्दस्वरूपेणैवावतिष्ठत इत्याह ।

नामरूपादिकं सर्वं विहाय परमार्थवित् ।
परिपूर्णचिदानन्दस्वरूपेणावतिष्ठते ॥ ३९ ॥

नामरूपादिकमिति श्लोकस्य स्पष्टोऽर्थः ॥ ३९ ॥ ननु प्रमाताादित्रिपुटीज्ञानं वर्तमानमुपलभ्यते कथमेकत्वभावनेत्याशङ्क्य परमात्मनि भेदो नास्तीत्याह ।

ज्ञातृज्ञानज्ञेयभेदः परे नात्मनि विद्यते ।
चिदानन्दैकरूपत्वाद्दीप्यते स्वयमेव तत् ॥ ४० ॥

ज्ञातृज्ञानेति । ज्ञातृज्ञानज्ञेयभेदः पर आत्मनि न विद्यते स भेदः कल्पितात्मन्येव भाति । ज्ञानानन्दैकरूपत्वादात्मा स्वयमेव दीप्यते प्रकाशते ॥ ४० ॥ एवं विशुद्धवस्तुध्यातुः प्रत्यक्षफलमाह ।

एवमात्मारणौ ध्यानमथने सततं कृते ।
उदितावगतिर्ज्वाला सर्वाज्ञानेन्धनं दहेत् ॥ ४१ ॥

एवमिति । आत्मारणौ । आत्मान्तःकरणमेवारणिस्तस्मिन् । प्रणव एवोत्तरारणिर्ध्यानेन तयोर्मथने सर्वदा कृते तच्चोदिता ज्वालारूपावगतिर्ज्ञानं विद्याज्ञानमेवेन्धनं मूलाज्ञानं निःशेषतः सपरिवारं नाशयति तदा मुमुक्षुः स्वाराज्येऽभिषिक्तः कृतकृत्यो भवतीत्यर्थः ॥ ४१ ॥ एवं जीवपरमात्मनोरत्यन्तैक्यज्ञानेनाविद्यापरिकल्पितान्धतमसे निःशेषमपयाते सति परमात्मा स्वयमेवाविर्भवेदित्याह ।

अरुणेनेव बोधेन पूर्वं सन्तमसे हृते ।
तत आविर्भवेदात्मा स्वयमेवांशुमानिव ॥ ४२ ॥

अरुणेनेति । अरुणप्रकाशेनादावन्धकारक्षयेंऽशुमान् यथाविर्भवेत् तद्वदात्मापीत्यर्थः ॥ ४२ ॥ आत्मा सर्वदा परोक्षस्वभा-

त्वादप्राप्त एव स आत्मा कदा प्राप्तो भवेदिति शिष्याभिप्रायेणाह ।

आत्मा तु सततं प्राप्तोऽप्यप्राप्तवदविद्यया ।
तन्नाशे प्राप्तवद्भाति स्वकण्ठाभरणं यथा ॥ ४३ ॥

आत्मेति । आत्मा तु सर्वत्र पूर्णोऽद्वयानन्दरूपः सर्वदा प्राप्त एवाविद्यावशाद्भ्रान्त्याप्राप्त इवाभाति । तन्नाशे तदावरणाविद्यानाशे वाक्यश्रवणात् प्राप्त इव भाति कण्ठगतचामीकरन्यायादित्यर्थः ॥ ४३ ॥ ननु जीवस्य परमात्मन्येकत्वमयुक्तमित्याशङ्क्याह ।

स्थाणौ पुरुषवद्भ्रान्त्या कृता ब्रह्मणि जीवता ।
जीवस्य तात्त्विके रूपे तस्मिन् दृष्टे निवर्तते ॥ ४४ ॥

स्थाणाविति । यथान्धकारे स्थितस्थाणौ पुरुषोऽयमिति चोरशङ्कया बिभेति तथैवाविचाराद्ब्रह्मणि जीवत्वमारोप्यते तथा शास्त्रोपदेशजनितविवेकदृष्ट्या तस्य जीवस्य तात्त्विके रूपे लक्ष्ये तत्त्वंपदार्थे दृष्टेऽज्ञानकल्पितत्वाज्जीवत्वमपि निवर्तते । ब्रह्मैवाहमिति जानातीत्यर्थः ॥ ४४ ॥ नन्वहं ममेत्यज्ञानप्रत्यये जाग्रति कथं नाहमिति प्रत्यय इत्याशङ्क्य तदपि तथैव स्पषेत्याह ।

तत्त्वस्वरूपानुभवादुत्पन्नं ज्ञानमञ्जसा ।
अहं ममेति चाज्ञानं बाधते दिग्भ्रमादिवत् ॥ ४५ ॥

तत्त्वेति । जीवपरमात्मनोरेकत्वानुभवादुत्पन्नं यज्ज्ञानं तदहं ममेत्यज्ञानं बाधते । दिग्भ्रमादिवदिति । भानुदर्शनादित्यर्थः ॥ ४५ ॥ अहं ममेति प्रत्यये नष्टे योगी सम्यग्विज्ञानवान् सन् विज्ञानेन चक्षुषा सर्वं दृश्यप्रपञ्चं स्वात्मन्येवानुभवेन पश्यतीत्याह ।

सम्यग्विज्ञानवान् योगी स्वात्मन्येवाखिलं जगत् ।
एकं च सर्वमात्मानमीक्षते ज्ञानचक्षुषा ॥ ४६ ॥

सम्यगिति । एकमात्मानं सर्वं यदा पश्यति तदा कृतकृत्यो भवतीति भावः ॥ ४६ ॥ नन्वात्मानं सर्वं पश्यतीति प्रत्यक्षविरोधादनात्मत्वेन दृश्यमानमिदं स कथमात्मन्यभेदेन पश्यतीत्यत्राह ।

आत्मैवेदं जगत् सर्वमात्मनोऽन्यन्न विद्यते ।
मृदो यद्वद्घटादीनि स्वात्मानं सर्वमीक्षते ॥ ४७ ॥

आत्मैवेति । इदं सर्वं जगदात्मैवात्मकार्यत्वादर्थतोऽन्यदात्मनो न किञ्चिद्विद्यते । यथा घटशरावादि मृत्कार्यं मृदोऽन्यन्नास्ति । अतः स्वात्मन्येव सर्वं दृश्यजातमभेदेनेक्षते पश्यति । वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमिति श्रुतेः ॥ ४७ ॥ एवं भूतावस्थैव जीवन्मुक्तस्येत्याह ।

जीवन्मुक्तस्तु तद्विद्वान् पूर्वोपाधिगुणांस्त्यजेत् ।
सच्चिदानन्दरूपत्वाद्भवेद्भ्रमरकीटवत् ॥ ४८ ॥

जीवन्निति । अनाद्यविद्यापरिकल्पितपूर्वोपाधिदेहमनोबुद्ध्यादीन् गुणान् सत्त्वादीन् परित्यजेदिति । एतदेव जीवन्मुक्तिरित्युच्यते । सच्चिदानन्दरूपत्वाद्भ्रमरकीटवत् साक्षाद्ब्रह्मात्मा भवेत् प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ४८ ॥ तत्त्वतः स्वात्मारामः सुखं तिष्ठतीत्याह ।

तीर्त्वा मोहार्णवं हत्वा रागद्वेषादिराक्षसान् ।
योगी शान्तिसमायुक्त आत्मारामो विराजते ॥ ४९ ॥

तीर्त्वेति । मोह एवार्णवोऽब्धिरपर्यन्तत्वात् तं ज्ञानप्लवेन तीर्त्वा निःशेषं नाशयित्वा रागद्वेषादय एव राक्षसा मोक्षपरिपन्थिनस्तान् निःशेषेण नाशयित्वा शान्तिसमायुक्तः शमदमादिसहितः । आत्मारामः । आत्मन्येवारामः क्रीडा यस्य स विराजते स्वाराज्येनाभिषिक्तः प्रकाशते । अत्रार्थान्तरं ध्वन्यते श्रीरामाख्यो रामः समुद्रं तीर्त्वा रावणादीन् राक्षसान् हत्वा सीतेव शान्तिस्तया सीतया समेतो विराजतेऽयोध्यायाम् ॥ ४९ ॥ जीवन्मुक्तस्य लक्षणमाह ।

बाह्यानित्यसुखासक्तिं हित्वात्मसुखनिर्वृतः ।
घटस्थदीपवत् शश्वदन्तरेव प्रकाशते ॥ ५० ॥

बाह्यानित्येति । बाह्येन्द्रियविषयोद्भवानित्यसुखस्यासक्तिं प्रीतिं

वासनां हित्वा । अत्र हेतुरात्मसुखेन निर्वृतः । आनन्दमयो घटस्थदीपवदन्तरेव प्रकाशते स्वसाक्षिकमेवात्मानुभवसुखमितरैर्न ज्ञायत इत्यर्थः ॥ ५० ॥ एवमुक्तप्रकारेण जीवन्मुक्तः सन्नाप्रारब्धसङ्क्षयादेवं तेन वर्तितव्यमित्याह ।

उपाधिस्थोऽपि तद्धर्मैर्न लिप्तो व्योमवन्मुनिः ।
सर्वविन्मूढवत् तिष्ठेदसक्तो वायुवच्चरेत् ॥ ५१ ॥

उपाधीति । देहोपाधौ साक्षित्वेन स्थितोऽपि मुनिर्व्योमवत् तद्धर्मैर्नानुलिप्तो मम कर्मलेपो नास्तीति भावयेत् । सर्वज्ञोऽपि मूढवत् प्राकृतवत् तिष्ठेत् । सर्वत्र विषयेषु यदृच्छया प्राप्तेष्वनासक्त आसक्तिरहितः सन् वायुवच्चरेन्निवर्तयेत् ॥ ५१ ॥ प्रारब्धक्षये देहोपाधौ लीने विदेहकैवल्यमाह ।

उपाधिविलयाद्विष्णौ निर्विशेषं विशेन्मुनिः ।
जले जलं वियद्व्योम्नि तेजस्तेजसि वा यथा ॥ ५२ ॥

उपाधीति । उपाधिभूतदेहद्वयविलये प्रारब्धकर्मसङ्क्षये मुनिर्योगी विष्णौ सर्वत्र व्यापके परब्रह्मणि निर्विशेषं यथा भवति तथा विशेत् । अत्यन्तैक्ये दृष्टान्तो जले जलमित्यादि ॥ ५२ ॥ ब्रह्मणः सर्वातिशयित्वात् तटस्थलक्षणेनाभिधत्ते श्लोकद्वयेन ।

यल्लाभान्नापरो लाभो यत्सुखान्नापरं सुखम् ।
यज्ज्ञानान्नापरं ज्ञानं तद्ब्रह्मेत्यवधारयेत् ॥ ५३ ॥

यल्लाभादिति । यद्ब्रह्मसाक्षात्कारलाभादपरो लाभो न विद्यते सर्वलाभानां तत्रैवान्तर्भूतत्वात् । यथा ब्रह्मानन्दे क्षुद्रानन्दानामन्तर्भावः । यत्सुखाद्ब्रह्मानुभवसुखादपरं सुखं नास्ति निरतिशयसुखत्वात् । यज्ज्ञानाद्ब्रह्मसाक्षात्कारज्ञानादपरं ज्ञानं नास्ति मोक्षहेतुत्वात् तद्ब्रह्मेति जानीयात् ॥ ५३ ॥

यद्दृष्ट्वा नापरं दृश्यं यद्भूत्वा न पुनर्भवः ।
यज्ज्ञात्वा नापरं ज्ञेयं तद्ब्रह्मेत्यवधारयेत् ॥ ५४ ॥

यद्दृष्ट्वेति । यद्दृष्ट्वापरमन्यद्द्रष्टव्यं नास्ति तेनैव पुरुषार्थस्य सिद्धत्वात् । यद्भूत्वा येनैक्यं गत्वा पुनर्भवो जन्मादिकं नास्ति । यज्ज्ञात्वा यत्स्वरूपं ज्ञात्वान्यज्ज्ञेयं नास्ति तदेव ब्रह्मेत्यवधारयेत् । अन्यत् सर्वं वृथा पाण्डित्यमित्यर्थः ॥ ५४ ॥ तिर्यगूर्ध्वमधः सर्वत्र ब्रह्मैव पूर्णमित्याह ।

तिर्यगूर्ध्वमधः पूर्णं सच्चिदानन्दमव्ययम् ।
अनन्तं नित्यमेकं यत् तद्ब्रह्मेत्यवधारयेत् ॥ ५५ ॥

तिर्यगिति । तिर्यगूर्ध्वमध इति स्पष्टोऽर्थः ॥ ५५ ॥ अखण्डा-

नन्दमेकं ब्रह्म वेदान्तैरतद्व्यावृत्तिरूपैरतन्निरसनेन ज्ञातव्यमित्याह ।

अतद्व्यावृत्तिरूपेण वेदान्तैर्लक्ष्यतेऽव्ययम् ।
अखण्डानन्दमेकं यत् तद्ब्रह्मेत्यवधारयेत् ॥ ५६ ॥

अतद्व्यावृत्तीति । अतद्व्यावृत्तीति स्पष्टोऽर्थः ॥ ५६ ॥ ननु ब्रह्मादयोऽपि निरतिशयानन्दिन एव श्रूयन्ते तत्राह ।

अखण्डानन्दरूपस्य तस्यानन्दलवाश्रिताः ।
ब्रह्माद्यास्तारतम्येन भवन्त्यानन्दिनो लवाः ॥ ५७ ॥

अखण्डानन्देति । ब्रह्मेन्द्रादयः परिच्छिन्नानन्दिन एव ब्रह्म त्वखण्डानन्दरूपत्वादपरिच्छिन्नानन्दमेव स्वरूपं यस्य तस्यानन्दसमुद्रस्यानन्दलवं लेशमाश्रित्य ब्रह्मेन्द्रादयोऽप्यानन्दिनो भवन्त्यानन्दतारतम्येन । एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्तीति श्रुतेः ॥ ५७ ॥ ननु परप्रेमास्पदतयात्मैव भातीत्युच्यते एतदयुक्तमनात्मापि देहादिप्रपञ्चः प्रियतरोऽनुभूयत इत्याशङ्क्याह ।

तद्युक्तमखिलं वस्तु व्यवहारस्तदन्वितः ।
तस्मात् सर्वगतं ब्रह्म क्षीरे सर्पिरिवाखिलम् ॥ ५८ ॥

तद्युक्तेति । अखिलं देहाद्यनात्मवस्त्वपि तद्युक्तं तेनात्मना संयुक्तमेव प्रियतमं लौकिकोऽपि व्यवहारस्तद्युक्त एव प्रियतरस्तस्मात्

सर्वगतं ब्रह्मात्यन्तप्रियम् । यथा क्षीरं सर्वं व्याप्य घृतमेवावतिष्ठते । तस्माद्वस्त्वपि ब्रह्मव्याप्तत्वात् प्रियतममेव भाति । अत आत्मैव प्रियतम इति सिद्धम् ॥ ५८ ॥ ननु तर्ह्यात्मा केन प्रकारेण सर्वं व्याप्य तिष्ठतीति जानीयादित्याशङ्क्य साक्षाद्वक्तुमशक्यत्वादनण्वस्थूलमिति श्रुतेः सत्तारूपेण भातीत्याह ।

अनण्वस्थूलमह्रस्वमदीर्घमजमव्ययम् ।
अरूपगुणवर्णाख्यं तद्ब्रह्मेत्यवधारयेत् ॥ ५९ ॥

अनण्वस्थूलमिति । स्पष्टोऽर्थः ॥ ५९ ॥ पुनस्तद्ब्रह्मज्ञानार्थं श्लोकत्रयेण पृथङ्निरूपयति ।

यद्भासा भास्यतेऽर्कादिर्भास्यैर्यत्तु न भास्यते ।
येन सर्वमिदं भाति तद्ब्रह्मेत्यवधारयेत् ॥ ६० ॥

यद्भासेति । यद्वस्तु भासा भान्वादीन् भासयते यद्भास्यैरर्कादिभिर्न भास्यते न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निस्तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति श्रुतेः । येन सर्वमिदं भूतभौतिकं भावरूपं जगद्भाति तद्ब्रह्मेति जानीयात् ॥ ६० ॥ तप्तायःपिण्डवत् स्वयमेवान्तर्बहिर्व्याप्य भासयन्नखिलं ब्रह्म प्रकाशत इत्याह ।

स्वयमन्तर्गतं व्याप्य भासयन्नखिलं जगत् ।
ब्रह्म प्रकाशते वह्निप्रतप्तायसपिण्डवत् ॥ ६१ ॥

स्वयमिति । स्वयमन्तर्गतमिति स्पष्टोऽर्थः ॥ ६१ ॥ पुनस्तदेवाह ।

जगद्विलक्षणं ब्रह्म ब्रह्मणोऽन्यन्न किञ्चन ।
ब्रह्मान्यद्भाति चेन्मिथ्या यथा मरुमरीचिका ॥ ६२ ॥

जगद्विलक्षणमिति । सर्वं ब्रह्मैव सत्यं तथापि जगद्रूपेण यदा पश्यति तदा गृह्यते जगदिति । जगद्विलक्षणत्वेन तत्कार्यत्वेन विचार्य तच्च ज्ञातुं शक्यं ब्रह्मणोऽन्यन्न विद्यते यदि ततोऽन्यद्दृश्यते यत् किञ्चित् तन्मृषैव मरुमरीचिकाजलवदित्यर्थः ॥ ६२ ॥ पुनस्तदेव स्फुटं निरूपयति ।

दृश्यते श्रूयते यद्यद्ब्रह्मणोऽन्यन्न किञ्चन ।
तत्त्वज्ञानाच्च तद्ब्रह्म सच्चिदानन्दमद्वयम् ॥ ६३ ॥

दृश्यत इति । चक्षुषा यद्दृश्यते श्रोत्रेण यच्छ्रूयते यन्मनसा स्मर्यते यच्च वाचाभिधीयते तत्त्वज्ञानात् तत् सर्वं ब्रह्मैव सच्चिदानन्दमद्वयम् । ब्रह्मणोऽन्यन्न किञ्चिदस्तीति भावः ॥ ६३ ॥ ननु यदि सर्वगतं ब्रह्म तत् सर्वैः किं न दृश्यत इत्याशङ्क्याह ।

सर्वगं सच्चिदात्मानं ज्ञानचक्षुर्निरीक्षते ।
अज्ञानचक्षुर्नेक्षेत भास्वन्तं भानुमन्धवत् ॥ ६४ ॥

सर्वगेत्यादि । चक्षुरादिभिर्न गृह्यत इत्येतत् श्रुत्या प्रतिपादयति । न चक्षुषेति । न चक्षुषा पश्यति कश्चिदेनं हृदा मनीषा मनसाभिक्लृप्तो य एनं विदुरमृतास्ते भवन्ति । यो ज्ञानचक्षुः स सर्वगतमपि सच्चिदानन्दं ब्रह्म पश्यति । यस्त्वज्ञानचक्षुः स न पश्यति । यथा प्रकाशमानमपि भानुमन्धो न पश्यति । ज्ञानप्रसादेन चक्षुषा विशुद्धसत्त्वो निवृत्ताविद्यः सर्वदा सर्वच ब्रह्मैव पश्यतीत्यर्थः ॥ ६४ ॥ एवमुक्तरीत्यात्मानुभवसम्पन्नस्यापि तदभ्यासरहितस्य वासनावशात् किञ्चिदज्ञानं सम्भवति तत्परिहारार्थं पुनः श्रवणादि कुर्यादित्याह ।

श्रवणादिभिरुद्दीप्तो ज्ञानाग्निपरितापितः ।
जीवः सर्वमलान्मुक्तः स्वर्णवद् द्योतते स्वयम् ॥ ६५ ॥

श्रवणेति । जीवः प्रत्यगात्मैतत्प्रकरणार्थः पुनः श्रवणमननादिभिरुद्दीप्तः प्रकाशितो ज्ञानमेवाग्निस्तेन परितापितः परिशोधितः शोभत इत्यर्थः । सर्वसंसारमूलभूताज्ञानमलान्मुक्तः स्वयमेव सम्यक् प्रकाशते । यथाग्निना परितापितं स्वर्णमौपाधिकं दुर्वर्णादिकं हित्वा स्वस्वरूपेण प्रकाशते तद्वदित्यर्थः ॥ ६५ ॥ एव शोधितो जीवः

परमात्मा हृदाकाश उदितः सन् तमोऽज्ञानमुपसंहरन् भानुवत् पूर्णस्वरूपः प्रकाशत इत्याह ।

हृदाकाशोदितो ह्यात्मा बोधभानुस्तमोऽपहृत् ।
सर्वव्यापी सर्वधारी भाति सर्वं प्रकाशते ॥ ६६ ॥

हृदेति । बोध एव भानुः सर्वस्याधारभूतत्वात् सर्वव्यापी सर्वधारी च शेषं स्पष्टम् ॥ ६६ ॥ नन्वात्मनो ज्ञानप्रतिबन्धकदुरितपरिहारार्थं प्रयागादितीर्थयात्रोद्योगः कर्तव्य इत्याशङ्क्यात्मतीर्थस्नातस्य न किञ्चित् कर्तव्यमस्तीत्याह ।

दिग्देशकालाद्यनपेक्ष्य सर्वगं
शीतादिहृन्नित्यसुखं निरञ्जनम् ।
यः स्वात्मतीर्थं भजते विनिष्क्रियः
स सर्ववित् सर्वगतोऽमृतो भवेत् ॥ ६७ ॥

॥ इत्यात्मबोधः समाप्तः ॥

दिग्देशेति । यो विनिष्क्रियः परमहंसः स्वात्मतीर्थं भजते स सर्ववित् सर्वज्ञः सर्वश्च परमात्मस्वरूपत्वादमृतो मुक्तो भवेत् । कथम्भूतं स्वात्मतीर्थं दिग्देशकालाद्यनपेक्ष्यमेव सर्वगम् । शीतादि-

द्वन्द्वदुःखानि हरतीति शीतादिहृत् । नित्यसुखं मोक्षानन्दप्रापकत्वात् । इतरतीर्थेषु तद्वैपरीत्यं द्रष्टव्यम् । तस्मादात्मतीर्थे स्नातस्य न किञ्चिदवशिष्यत इति भावः ॥ ६७ ॥ इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छङ्कराचार्यविरचितात्मबोधप्रकरणव्याख्या समाप्ता ।

॥ श्रीपरमेश्वरो जयति ॥

॥ तत्त्वबोधः ॥

वासुदेवेन्द्रयोगीन्द्रं नत्वा ज्ञानप्रदं गुरुम् ।
मुमुक्षूणां हितार्थाय तत्त्वबोधो विधीयते ॥

साधनचतुष्टयसम्पन्नाधिकारिणां मोक्षसाधनाङ्गभूतं तत्त्वविवेकप्रकारं वक्ष्यामः ।

साधनचतुष्टयं किम् ॥ १ ॥

नित्यानित्यवस्तुविवेकः । इहामुत्रार्थफलभोगविरागः । शमादिषट्कसम्पत्तिः । मुमुक्षुत्वं चेति ।

नित्यानित्यवस्तुविवेकः कः ॥ २ ॥

नित्यं वस्त्वेकं ब्रह्म तद्व्यतिरिक्तं सर्वमनित्यमयमेव नित्यानित्यवस्तुविवेकः ।

इहामुत्रार्थफलभोगविरागः कः ॥ ३ ॥

इह स्वक्चन्दनवनितादिषु । अमुत्र स्वर्गभोगेष्विच्छाराहित्यमेव ।

शमादिषट्कसम्पत्तिः का ॥ ४ ॥

शमो दम उपरतिस्तितिक्षा श्रद्धा समाधानं चेति ।

शमः कः ॥ ५ ॥

अन्तरिन्द्रियनिग्रहः ।

दमः कः ॥ ६ ॥

बाह्येन्द्रियनिग्रहः ।

उपरतिः का ॥ ७ ॥

प्रपञ्चेभ्य उपरमणम् ।

तितिक्षा का ॥ ८ ॥

शीतोष्णादिद्वन्द्वसहिष्णुत्वम् ।

श्रद्धा का ॥ ९ ॥

गुरुवेदान्तवाक्येषु विश्वासः ।

समाधानं किम् ॥ १० ॥

चित्तैकाग्रता ।

मुमुक्षुत्वं किम् ॥ ११ ॥

मोक्षो मे भूयादिति दृढेच्छा । एतत्साधनचतुष्टयसम्पन्नास्तत्त्वविवेकस्याधिकारिणो भवन्ति ।

तत्त्वविवेकः कः ॥ १२ ॥

आत्मा सत्यस्तदन्यत् सर्वं मिथ्येति ज्ञानमेव ।

आत्मा कः ॥ १३ ॥

स्थूलसूक्ष्मकारणशरीराद्व्यतिरिक्तोऽवस्थात्रयसाक्षी सच्चिदानन्दस्वरूपो यस्तिष्ठति स आत्मा ।

स्थूलशरीरं किम् ॥ १४ ॥

पञ्चीकृतपञ्चमहाभूतैः कृतं सत् कर्मजन्यं सुखदुःखभोगायतनम् । अस्ति जायते वर्द्धते विपरिणमतेऽपक्षीयते विनश्यतीति षड्भावविकारैर्युक्तं यत् तत् स्थूलशरीरम् ।

सूक्ष्मशरीरं किम् ॥ १५ ॥

अपञ्चीकृतपञ्चमहाभूतैः कृतं सत् कर्मजन्यसुखादिभोगसाधनम् । ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि पञ्च प्राणादयः पञ्च मनश्चैकं बुद्धिरेका । एवं सप्तदशकलाभिः सह तिष्ठति यत् तत् सूक्ष्मशरीरम् ।

कारणशरीरं किम् ॥ १६ ॥

अनिर्वाच्यानाद्यविद्यारूपं शरीरद्वयस्य कारणभूतं सत् स्वस्वरूपाज्ञानं यदस्ति तत् कारणशरीरम् ।

अवस्थात्रयं किम् ॥ १७ ॥

जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यस्तिस्रोऽवस्थाः ।

जाग्रदवस्था का ॥ १८ ॥

श्रोत्रादिज्ञानेन्द्रियैः शब्दादिविषयो ज्ञायत इति यत् तत् जाग्रदवस्था । स्थूलशरीरैतदवस्थाभिमान्यात्मा विश्व इत्युच्यते ।

स्वप्नावस्था का ॥ १९ ॥

E

जाग्रदवस्थायां यद्दृष्टं यच्छ्रुतं तज्जनितवासनया निद्रासमये या प्रपञ्चप्रतीतिः सा स्वप्नावस्था। सूक्ष्मशरीरस्वप्नावस्थाभिमान्यात्मा तैजस इत्युच्यते।

सुषुप्त्यवस्था का ॥ २० ॥

अहं किमपि न जानामि सुखेन मया निद्रानुभूयत इति यत् तत् सुषुप्त्यवस्था। एतदवस्थाकारणशरीराभिमान्यात्मा प्राज्ञ इत्युच्यते।

पञ्च कोशाः के ॥ २१ ॥

अन्नमयः प्राणमयो मनोमयो विज्ञानमय आनन्दमयश्चेति।

अन्नमयः कः ॥ २२ ॥

अन्नरसेनैव भूत्वान्नरसेनैवाभिवृद्धिं सम्प्राप्यान्नरूपपृथिव्यां यद्विलीयते सोऽन्नमयः कोशः।

प्राणमयः कः ॥ २३ ॥

प्राणादिपञ्चवायवो वागादीन्द्रियपञ्चकं प्राणमयः कोशः।

मनोमयः कः ॥ २४ ॥

मनश्च ज्ञानेन्द्रियपञ्चकं च मिलित्वा मनोमयः कोशः।

विज्ञानमयः कः ॥ २५ ॥

बुद्धिर्ज्ञानेन्द्रियपञ्चकं च मिलित्वा विज्ञानमयः कोशः।

आनन्दमयः कोशः कः ॥ २६ ॥

प्रियमोदादिवृत्तिमत् स्वस्वरूपाज्ञानं यदस्ति तदानन्दमयः कोशः। एतत् कोशपञ्चकं च मदीयं शरीरं मदीयाः प्राणा मदीयं मनो मदीया बुद्धिर्मदीयमज्ञानमिति मदीयत्वेनैव ज्ञायते तद्यथा मदीयत्वेन ज्ञातं कुण्डलकटकगृहादिकं स्वस्माद्भिन्नं तथा मदीयत्वेन ज्ञातमात्मा न भवति।

तर्ह्यात्मा कः ॥ २७ ॥

सच्चिदानन्दस्वरूपः।

सत् किम् ॥ २८ ॥

कालत्रयेऽपि यत् तिष्ठति तत् सत्।

चित् किम् ॥ २९ ॥

साधनान्तरनैरपेक्ष्येण स्वयं प्रकाशमानतयेतरपदार्थावभासकं यत् तच्चित्।

आनन्दः कः ॥ ३० ॥

सुखस्वरूपः। एवं सच्चिदानन्दस्वरूपं स्वात्मानं विजानीयात्।

अथ चतुर्विंशतितत्त्वोत्पत्तिप्रकारं वक्ष्यामः। ब्रह्मणस्तमोगुणप्रधानमायोपहितादाकाशः सम्भूतः। आकाशाद्वायुर्वायोस्तेजस्तेजस आपोऽद्भ्यः पृथिवी तेषां पञ्चतत्त्वानां मध्य आकाशस्य सात्त्विकांशाच्छ्रोत्रेन्द्रियं सम्भूतम्। वायोः सात्त्विकांशात् त्वगिन्द्रियं सम्भूतम्। अग्नेः सात्त्विकांशाच्चक्षुरिन्द्रियं सम्भूतम्।

जलस्य सात्त्विकांशाद्रसनेन्द्रियं सम्भूतम् । पृथिव्याः सात्त्विकांशाद्घ्राणेन्द्रियं सम्भूतम् । एतेषां पञ्चतत्त्वानां समष्टिसात्त्विकांशादन्तःकरणं तद्वृत्तिभेदान्मनोबुद्ध्यहङ्कारचित्तानीति चतुर्द्धा । एतेषां पञ्चतत्त्वानां मध्य आकाशस्य राजसांशाद्वागिन्द्रियं सम्भूतं वायो राजसांशात् पाणीन्द्रियं सम्भूतं वन्हे राजसांशात् पादेन्द्रियं सम्भूतं जलस्य राजसांशात् पाय्विन्द्रियं सम्भूतं पृथिवीराजसांशादुपस्थेन्द्रियं सम्भूतम् । एतेषां पञ्चतत्त्वानां समष्टिराजसांशात् प्राणपञ्चकं सम्भूतम् । एतेषां पञ्चतत्त्वानां तमोगुणप्रधानानां पञ्चीकरणेन पञ्चमहाभूतानि भवन्ति ।

पञ्चीकरणं कथम् ॥ ३१ ॥

एतेषु भूतेष्वेकमेकं भूतं द्विधा समं विभज्यैकमेकमर्द्धं तूष्णीं व्यवस्थाप्यापरमपरमर्द्धं चतुर्द्धा समं विभज्य स्वार्द्धभिन्नेष्वर्द्धेषु स्वभागचतुष्टयसंयोजनं पञ्चीकरणं भवति । एतेभ्यः पञ्चीकृतपञ्चमहाभूतेभ्यश्चतुर्विधस्थूलशरीरं ब्रह्माण्डं ब्रह्माण्डमध्ये चतुर्दश भुवनानि सम्भूतानि । स्थूलशरीराभिमानि जीवनामकं ब्रह्मप्रतिबिम्बं भवति । स एव जीव आत्मन्येव प्रकृत्या जीवेश्वरभेददृष्टिं कल्पयति । कथमिति चेत् । अविद्योपाधिः सन्नात्मा जीव इत्युच्यते । मायोपाधिः सन्नात्मा ईश्वर इत्युच्यते । एवमुपाधिभेदाज्जीवेश्वरभेददृष्टिर्यावत्पर्यन्तं तिष्ठति तावत्पर्यन्तं जन्ममरणा-

दिरूपसंसारो न निवर्तते । तस्मात् कारणाज्जीव एवेश्वर ईश्वर एव जीव इतीतराभेददृष्टिं जानीयात् । ननु साहङ्कारस्य किञ्चिज्ज्ञस्य जीवस्य निरहङ्कारस्य सर्वज्ञस्येश्वरस्य च कथमभेदबुद्धिः स्यादुभयोर्विरुद्धधर्माक्रान्तत्वादिति चेन्न । स्थूलसूक्ष्मशरीराभिमानी त्वम्पदवाच्योऽर्थ उपाधिविनिर्मुक्तं समाधिदशासम्पन्नं शुद्धचैतन्यं त्वम्पदलक्ष्योऽर्थः । एवं सर्वज्ञत्वादिविशिष्ट ईश्वरस्तत्पदवाच्यः । उपाधिशून्यं शुद्धचैतन्यं लक्ष्यम् । एवं च लक्ष्यार्थमादाय जीवेश्वरयोरभेदे बाधकाभावः । एवं वेदान्तवाक्यैः सद्गुरूपदेशेन सर्वेष्वपि भूतेषु येषां ब्रह्मबुद्धिरुत्पन्ना ते जीवन्मुक्ता इत्युच्यन्ते ।

ननु जीवन्मुक्तः कः ॥ ३२ ॥

यथा देहोऽहं पुरुषोऽहं ब्राह्मणोऽहं क्षत्रियोऽहं वैश्योऽहं शूद्रोऽहमस्मीति दृढनिश्चयस्तथा नाहं ब्राह्मणो न क्षत्रियो न वैश्यो न शूद्रो न पुरुषः किन्त्वसङ्गः सच्चिदानन्दस्वरूपः स्वप्रकाशरूपः सर्वान्तर्यामी चिदाकाशरूपोऽहमस्मीति दृढनिश्चयरूपापरोक्षज्ञानवान् ब्रह्मैवाहमस्मीत्यपरोक्षज्ञानेन निखिलकर्मबन्धविनिर्मुक्तो जीवन्मुक्तः ।

कर्माणि कतिविधानि ॥ ३३ ॥

आगामिसञ्चितप्रारब्धभेदेन त्रिविधानि सन्ति ।

आगामि कर्म किम् ॥ ३४ ॥

ज्ञानोत्पत्त्यनन्तरं ज्ञानिदेहकृतं पुण्यपापरूपं कर्म यदस्ति तदागामि कर्मेत्यभिधीयते ।

सञ्चितं कर्म किम् ॥ ३५ ॥

अनन्तकोटिजन्मनां बीजभूतं सद्यत् कर्मजातं पूर्वोपार्जितं तिष्ठति तत् सञ्चितं ज्ञेयम् ।

प्रारब्धं कर्म किम् ॥ ३६ ॥

इदं शरीरमुत्पाद्येहलोक एव सुखदुःखादिप्रदं यत् कर्म तत् प्रारब्धं भोगेन नष्टं भवति । प्रारब्धकर्मणां भोगादेव क्षय इति न्यायात् । सञ्चितं कर्म ब्रह्मैवाहमिति निश्चयात्मकज्ञानेन नश्यति ।

ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुतेऽर्जुन ।

इति भगवद्वचनात् । किञ्चागामिकर्मणो नलिनीदलगतजलवज्ज्ञानिनां सम्बन्धो नास्ति । किञ्च ये ज्ञानिनं स्तुवन्ति भजन्त्यर्चयन्ति तान् प्रति ज्ञानिकृतागामिपुण्यं गच्छति । ये च ज्ञानिनं निन्दन्ति द्विषन्ति दुःखप्रदानं कुर्वन्ति तान् प्रति ज्ञानिकृतं सर्वमागामिक्रियमाणपदवाच्यं कर्म पापात्मकं गच्छति । तथा च श्रु-

तिः । सुहृदः पुण्यकृत्यां द्विषन्तः पापकृत्यां गृह्णन्तीति । तथा चात्मवित् संसारं तीर्त्वा ब्रह्मानन्दमिहैव प्राप्नोति । तरति शोकमात्मविदित्यादिश्रुतेः ।

तनुं त्यजतु वा काश्यां श्वपचस्य गृहेऽथवा ।
ज्ञानसम्प्राप्तिसमये मुक्तोऽसौ विगताशयः ॥

इति स्मृतेश्च ।

॥ इति तत्त्वबोधाख्यग्रन्थः समाप्तः ॥

॥ आत्मबोधशुद्धिपत्रम् ॥

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
६	१४	पश्चति	पश्चेति
१०	१४	कल्पयन्ते	कल्प्यते
१०	१८	सुषप्तौ	सुषुप्तौ
११	१६	नास्ताति	नास्तीति
१५	१६	पर्वोक्तैर्	पूर्वोक्तैर्
१९	१७	कथ	कथं
२२	१०	निवर्तयेत्	निर्वर्तयेत्
२४	१७	तद्युक्त	तद्युक्तं

॥ तत्त्वबोधशुद्धिपत्रम् ॥

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
८	१४	ज्ञानिनां	ज्ञानिना